

NOTES SOBRE ELS PROBLEMES D'AUTORIA DE *LAS RUINAS DE MI CONVENTO*

Isidor CÒNSUL

En la figura de l'estudiós Joan Torrent i Fàbregas hi reconeixem, sobretot, el verdaguerista il·lustre, autor de dos estudis de mèrit, *Jacint Verdaguer: resum biogràfic* (1952) i *Mossèn Cinto a la Gleva: la gestació del drama verdaguerià* (1965), i l'eficient col·laborador i continuador de l'obra verdagueriana de Josep M. de Casacuberta, fonamentalment en la feina de l'epistolari i en una part dels escrits inèdits. A banda, però, de la flaca verdagueriana, Joan Torrent i Fàbregas s'ha distingit com un home de lletres de registres amplis i com una personalitat enriquida per una variada gamma d'interessos culturals. Així cal ressenyar les aportacions biogràfiques sobre Sant Antoni M. Claret (*Sant Antoni M. Claret: resum biogràfic*, 1953) i sobre Jules Verne (*Julio Verne o la pasión científico-geográfica del s. XIX*, 1943), l'assaig de recopilació *La Costa Brava vista pels escriptors catalans* (1958), treballs diversos d'investigació en forma d'article erudit i la torna, si no vaig errat, d'alguns tempteigs teatrals, encara inèdits.

Un dels treballs d'investigació divulgats en forma d'article té com a títol *Un famoso libro guixolense «Las ruinas de mi convento»*. *El misterio de su paternidad literaria*, i fou publicat a la revista «Àncora» (I-VIII-1965), de Sant Feliu de Guíxols. És un treball on, com ja ens té acostumats, Torrent i Fàbregas va de dret a les fonts, demostra que coneix tota la bibliografia generada pel tema i, sense establir una conclusió definitiva, es decanta a defensar una única autoria, la de Ferran Patxot i Ferrer (1812-1859).

Ferran Patxot fou un escriptor prolix, d'obra extensa i molt conegut en la primera meitat del XIX, sobretot per un dels pseudònims que emprà, Manuel Ortiz de la Vega. Nasqué accidentalment a Maó, però era d'ascendència santfeliuense i passà a Sant Feliu de Guíxols els anys de la infantesa. Participà en la recopilació històrica, en sis volums, de *Las glorias nacionales. Grande Historia universal de todos los reinos, provincias, islas y colonias de la Monarquía española, desde los tiempos primitivos hasta el año 1852* (1852-54), i va escriure els vuit volums de *Los héroes y las grandezas de la tierra ...* (1854-1856)¹ i els deu que conformen els *Anales de España desde sus orígenes hasta el tiempo presente* (1857-1859). Fou també autor d'obres dramàtiques (*El tejedor*, 1838), de llegendes (*El Mansueto o las Cuevas de Montserrat*, 1860) i de la guia *Manual del viajero en Barcelona* (1840). Finalment, se'l considera autor de la trilogia narrativa *Las Ruinas de mi convento*, formada

per *Las Ruinas de mi convento* (1851), *Mi claustro, por Sor Adela* (1856) i *Las delicias del claustro y mis últimos momentos en su seno* (1858), que ha esdevingut, sens dubte, l'aportació de més mèrit de Ferran Patxot a la república de les lletres. Malgrat això, hi ha un vell afer contenciós que en matisa l'autoria, una bona mostra del qual és l'article suara esmentat de Joan Torrent i Fàbregas.

M'ha semblat que aquest era un tema adient per a col·laborar en l'homenatge a Joan Torrent i Fàbregas. Sobretot perquè emfasitza altres aspectes de la seva personalitat com a erudit enllà dels topants estrictament verdaguerians. No és un tema per aportar-hi cap novetat contundent, però han passat més de vint-i-cinc anys des del treball publicat a «Áncora» i potser sí que es poden primfilar alguns aspectes, llavors no tan coneguts. Em penso, d'altra banda, que es poden posar alguns interrogants a la hipòtesi final que hi bastia Joan Torrent i Fàbregas, que pot resumir-se en la citació que li manllevo: «Como obra de creación literaria, famosa en su día, creemos que *Las ruinas* puede y debe ser vindicada a favor de su verdadero autor, Fernando Patxot i Ferrer, a quien los guixolenses justamente consideran suyo, por su sangre y por el amor que demostró a aquella hermosa villa del ochocientos»².

Per tal de primfilar els interrogants que comentava cal repassar breument els eixos i el tram de la polèmica que, en essència, consisteix a saber quin és el paper que hi jugà en tot l'afer el religiós Ramon Boldú, restaurador dels franciscans a Catalunya, sobre l'experiència del qual, segons que s'afirma, es bastí la trilogia narrativa.

Qui era Ramon Boldú?

Nascut a Cervera de la Segarra el 9 de juliol de 1815, Ramon Boldú (no Buldú)³ era fill del militar Ramon Boldú i de Paula Nogués, i estudià humanitats a la Universitat de Cervera. Als setze anys ingressà a l'orde franciscana i hi professà als disset al convent de Sant Francesc de Barcelona. Aquell mateix any començà a estudiar filosofia al Col·legi de Sant Bonaventura. Eren anys certament difícils per a les comunitats religioses pressionades pels decrets d'exclaustració del liberalisme radical dels primers anys trenta. A Barcelona, a més, la situació s'agreujava amb elements de tipus social i per les queixes dels obrers envers l'incipient maquinisme de l'època. El 1833 les primeres màquines de vapor instal·lades per Josep Bonaplata eren el símbol d'aquesta indústria tecnificada que reduïa els jornals i amenaçava amb l'atur. Per això la fàbrica fou cremada en els avalots revolucionaris de l'estiu de 1835, mentre cremaven també bona part dels convents de la ciutat.

El 1834 el col·legi franciscà de Sant Bonaventura fou convertit en caserna de la policia i el 25 de juliol de 1835 començaren les jornades revolucionàries amb el saqueig i la crema de diferents convents i cases religioses de Barcelona, un dels quals fou el de Sant Francesc. El centenar i escaig de frares que

l'habitaven aconseguiren de salvar-se posant a la pràctica un pla estudiat a l'avançada. El convent era vora de les muralles de mar i hi passaven, per sota, les clavegueres de la ciutat. Per aquest camí s'escaparen els franciscans i arribaren estalvis —llevat d'un, Manuel Pallàs, que morí— a la caserna de les Drassanes, ocupada per forces de l'exèrcit regular que els donaren protecció. Entre els religiosos fugits per les clavegueres hi havia el novici Ramon Boldú que, com la resta i protegits per l'exèrcit, hagué de traslladar-se de les Drassanes fins al castell de Montjuïc. Allí, individualment i sota la consideració d'exclaustrats, hagueren de decidir una de les tres opcions possibles: secularitzar-se, passar al clergat regular o exiliar-se. Ramon Boldú trià l'exili i, amb altres frares, embarcà dies més tard cap a Itàlia on acabà els estudis, a Ravenna i a Pàdua, i hi fou ordenat sacerdot el 1838. Després, fins a l'any 1845, ensenyà filosofia a Ferrara i teologia a Bolonya. Els deu anys d'estada a Itàlia li foren altament profitosos; primer, perquè el posaren en contacte amb el franciscanisme més actiu i renovador, i segon, per les amistats que hi féu: Cesare Guasti i Marcellino da Civezza, sobretot.

El 1845 tornà a Barcelona i treballà, durant vint anys, en diferents activitats apostòliques i propagandístiques. Les tempestes revolucionàries anaven a la baixa i l'objectiu dels franciscans era restaurar l'orde a Catalunya tan aviat com fos possible. Mentrestant, però, des de la Catedral i la parròquia de Sant Just i Pastor, Ramon Boldú exercí treballs relacionats amb la docència, de penitenciari de la Catedral i fins de censor sinodal de la diòcesi. Esdevingué, també, un notori predicador i cofundà, amb Maria Anna Ravell, l'«Institut de Religioses Franciscanes Missioneres de la Immaculada Concepció». El 1865 fou nomenat Comissari Provincial dels franciscans i es dedicà, a partir d'aquesta data, a dirigir tots els seus esforços a la restauració de l'orde. El 1873 creà i dirigí la «Revista Franciscana» i la col·lecció editorial «Biblioteca Franciscana», dues eines amb l'objectiu de contribuir a la creació d'infraestructura que permetés la restauració i donés prestigi a l'orde. Dues eines que serviren també per propagar obres de pietat, per contribuir a la recatolització de la societat i per peixar les comunitats de tercerols franciscans. Finalment, el 1877, féu possible el somni de restauració amb l'establiment del convent de Vila-real, a Castelló de la Plana, al qual seguiren el del Remei de Vic, el 1879, i el de Balaguer, el 1881. La consolidació de l'obra restauradora coronà la vida de Ramon Boldú, que morí el 1889 d'un atac d'apoplexia.

És important de remarcar, i més encara en el fil de l'argumentació d'aquests papers, que un dels àmbits més preuats pel restaurador franciscà fou el cultural i literari. El seu nom va lligat a la direcció, traducció i adaptació de nombroses obres de pietat, algunes en forma de novella bíblica. També publicà una obra de teatre per a infants, *Santa Rosa de Viterbo. Comedia infantil en un acto y en verso* (1878). Potser fou per aquesta flaca literària que Jacint Verdaguer li dedicà una de les edicions del poema *Sant Francesc s'hi moria*.

Ara, però, tornant al tema que ens ocupa, cal resseguir els topants del

contenciós sobre la seva aportació a la trilogia narrativa *Las Ruinas de mi convento*.

Una novella d'èxit i un autor que s'amaga

La trilogia romàntica *Las ruinas de mi convento* (1851-1858) es convertí en un fet literari sociològicament important fins a esdevenir una de les novel·les més populars i transitades de l'època. En el seu conjunt la novella gaudi d'un ressò importantíssim com ho demostra el fet que fou traduïda immediatament a l'alemany [*Die Ruinen meines Klosters. Eine historische Novelle der Neuzeit*, el 1852⁴], al francès [*Les ruines de mon couvent. Nouvelle tirée de l'histoire contemporaine*, el 1857⁵] i a l'italià [*Le Rovine del mio Convento. Storia contemporanea*, el 1957⁶]. Valguin també, com a exemple paradigmàtic de la seva popularitat, els records d'adolescència de Jaume Collell, recollits a *Memories d'un noi de Vich* (1908): «A dir la veritat, al principi lo que mes m'intrigava era poder llegir la novela que estava aleshores de moda, «Las Ruinas de mi convento», l'única novela que'ls capellans permetian llegir á la jovenalla sempre llemínara de aqueixa mena de literatura. A la Biblioteca Episcopal de Vich en aquell temps no crech que hi haguessen més noveles que la desusdita, «El Hebreo de Verona», del P. Bresciani y «Los Misterios de las sectas secretas»(...). Los pochs exemplars de las «Ruinas» que corrian per Vich, se'ls disputavan els estudiants y les noyes que encara anaven á costura a les Beates, y d'alguna's deya que la seva lectura li havia fet entrar la vocació de monja. L'exemplar de la biblioteca tenia tanta requesta, que era precis demanar tanda, y aixó al P. Mariano lo disgustava bon xich. Quan jo'l puguí arreplegar, per no perdre'l torn, era ben puntual a l'hora d'obrir. ¡Com hi vaig plorar, Deu meu, sobre aquelles páginas que ara no puch resistir ni cinch minuts! (...). Y sobre tot aquells terrorífichs episodis de la crema de convents, me donavan estremiments de cor inefables, barrejats ab los primerenchs sospirs de la adolescencia somiadora. Recordo be que un dia tinguí grans treballs per contenir lo sentiment que'm nuava'l coll á força de sanglots, y vaig deixar sobre la taula un bassalet, tal com sona, un bassalet de llágrimes, y'ls fulls del llibre ne reberen no poch de les espurnes».⁷ També el poeta i Mestre en Gay Saber Ferran Agulló i Vidal deixà testimoni escrit, el 1927, de l'impacte i de la influència que havia tingut en la seva joventesa la lectura de *Las ruinas de mi convento*⁸.

El 1851, la primera novella de la trilogia fou publicada sense el nom de l'autor i així mateix succeí amb les edicions de les altres dues novel·les, *Mi claustro, por Sor Adela* (1856) i *Las delicias del claustro y mis últimos momentos en su seno* (1858). Aquest detall, mantingut en successives edicions fins a 1871, acomboïà la novella amb una boira de misteri respecte de la personalitat de l'autor que amagava. L'editor, per la seva banda, esperonà encara més l'enigma amb successives notes prèvies: «Muchos de los señores suscriptores han manifestado deseos de ver en la portada de esta obra el

nombre de su autor. Sentimos en el alma no poder complacerles. Siempre que hemos probado de vencer en este punto la repugnancia del autor, nos responde con estas palabras: ¿Qué es un nombre más o menos en el numeroso catálogo de los escritores que han dado el suyo a la prensa? El mío está en el alfabeto y yo no soy más que un cadáver vivo. A muchos les es grata la abundancia de luz; a mí me deslumbra»⁹. Per acabar-ho d'adobar, alguns traductors embolicaren la troca, contribuïren al desconcert i feren més difícil la solució de l'enigma. Cinc anys després, en publicar-se el segon volum de la trilogia, *Mi claustro, por Sor Adela* (1856), l'editor insistí novament: «El autor debe manifestar que serán inútiles todos cuantos pasos se den para indagar el nombre que sor Adela llevó en el siglo. El mismo secreto que se guardó cuando fueron publicadas las memorias de fray Manuel en "Las Ruinas de mi convento", se guardarán ahora. En vano los editores de la traducción alemana de "Las Ruinas..." afirmaron que el original español era debido a la pluma de Fray Manuel de Clausans; en vano los traductores ingleses lo atribuyeron al señor Ortiz de la Vega, y los italianos al que fue revisor de la misma obra; en vano el director de un diario español confundió el autor con el editor de "Las ruinas"»¹⁰.

És ben senzill d'entendre que les expectatives i l'embolic començaren a créixer sense aturador, i més encara quan, el 1858, aparegué el tercer volum, *Las delicias del claustro y mis últimos momentos en su seno*, amb el retorn del personatge narrador de la primera part de la novella, Fray Manuel, i l'explicació erudita de tota la història de la vida contemplativa. En el darrer capítol, titulat molt significativament *Mi postrer momento se acerca*, el personatge narrador sent la proximitat de la mort i s'acomia dels lectors deixant clar que la seva intenció és endur-se a la tomba el secret de les seves referències personals: «Esta es mi pluma que ya el pulso no puede más con ella. Todos mis pensamientos dejo aquí consignados; y por más que lo he probado, no he tenido fuerzas para trazar con ella el nombre, como me pediais. Tengo la desgracia de creer que la impresión de los nombres es pura vanagloria. Si la obra es digna, llamadla obra de caridad, cuanto más escondida tanto más meritoria. Y si no es digna, echadla al fuego con nombre o sin nombre»¹¹.

El desllorador del misteri començà a desembolicar-se a la primera edició conjunta de les tres novel·les feta després de 1859. La coberta de l'edició de 1871 indicava «Obras de Fernando Patxot» i s'acompanyava del retrat del novellista, la seva firma i la indicació que el pseudònim que usava de manera més freqüent era el de «Ortiz de la Vega». De feia temps, aquest era el nom que circulava amb més insistència per les tertúlies literàries del país i algun dels traductors més espavilats n'havia obtingut informació, segurament del mateix editor de la novella.

Ara cal puntualitzar, però, que Ferran Patxot havia mort sobtadament el 1859¹² i que fins a l'edició de 1871 els seus drets d'autor no figuraren en el «Registre de la Propietat Literària»¹³. Tothom s'avingué a la raó que Patxot no havia volgut signar per un tarannà de modèstia. Per contra, però, sí que

havia signat totes les obres que havia publicat anteriorment. Tot i que els diaris parlaven, amb motiu del traspàs, d'una vida que havia estat un model d'austeritat i de senzillesa¹⁴, sembla estrany que no hagués signat l'obra de més volada i la que havia de procurar-li més beneficis econòmics. Tot i això, el cas quedà provisionalment tancat per una vintena d'anys.

1893. El testimoni de Fra Marcellino da Civezza

L'any 1893, el franciscà italià Marcellino da Civezza, amic de Ramon Boldú, es despenjà amb una inesperada revelació. Aquell mateix any havia publicat la traducció italiana de la segona novella de la trilogia amb el títol *Suor Adele e il suo monastero*¹⁵ i, en el pròleg, donava fe d'una confessió que capgirava el sentit de l'autoria en la novella: «Nell' aprile de 1877, arrivato a Barcellona per causa di studi, e ospitato presso il mio venerabile confratello Padre Ramon Boldú (nome noto in tutta Spagna) conversando un giorno su vari argomenti, lo interrogai appunto circa il vero autore del libro «Le rovine del mio convento», parendomi che se era un francescano, come il Loning con altri aveva affermato, importasse che fosse saputo. Egli sorrise alla mia domanda, e poi mi rispose: —A voi lo dirò, purché mi promettiate di non palesarlo prima della mia morte.— Ed avendolo io rassicurato della mia segretezza, soggiunse: —Il vero autore vi é qui dinanzi...»¹⁶.

La sorprenent confessió del frare italià va promoure una polèmica que encara no s'ha tancat de manera concloent i definitiva. Em sembla, però, que entre les reflexions més importants cal comptar les de Jaume Collell, «*Suum cuique*». *Notas sobre el autor de «Las ruinas de mi convento»*¹⁷ i les d'Atanasio López, «*¿Quien es el verdadero autor de «Las Ruinas de mi convento»?*»¹⁸. Les hipòtesis de tots dos, a més d'una lectura actual de l'obra, permeten d'arribar a algunes consideracions, certament enraonades, que atorguen un grau de protagonisme important a Ramon Boldú.

1. El primer manuscrit (que no s'ha trobat) seria obra de Ramon Boldú i es centrava en el testimoni viscut pel novici franciscà, l'any 1835, sobre la crema del convent de Sant Francesc de Barcelona, l'exclaustració i la persecució de religiosos. Jaume Collell demanà a l'historiador Víctor Gebhardt i Coll (1830-1894), algunes precisions respecte d'aquest primer manuscrit, i la resposta, transcrita pel mateix Collell, diu que, en publicar-se *Las Ruinas de mi convento*: «vaig sentir dir diferents vegades al editor Lluís Tasso, pare dels actuals, y a D. Pere Puigbó, amic meu, encarregat sovint per en Tasso de traduccions, arreglos y correccions, qu'eran lo meteix manuscrit que per un exclaustrat fou presentat a can Tasso per vendrel, cual correcció, puig sembla que'l llenguatge era bastant incorrecte, havia començat en Puigbó, cuan de prompte fou retirat per qui's deya son autor (l'exclaustrat) y portat segurament a n'en Patxot»¹⁹.

2. Si seguim el mateix fil argumental, el frare exclaustrat (Ramon Boldú) que primer havia deixat el manuscrit a Lluís Tasso, l'hauria retirat per por-

tar-lo a Ferran Patxot i, en un acord de col·laboració conjunta, la narració testimonial fou transformada en novella per Ferran Patxot. A la collita de l'escriptor cal atribuir una part del tram argumental, com ara l'origen mariner del protagonista i els detalls de la seva infantesa i adolescència en un ambient prop del mar. Patxot també és autor dels referents sentimentals de la novella: la relació idíl·lica i l'amor platònic entre el protagonista i la seva cosina, després Sor Adela. Finalment, li pertany la unificació de criteris de llenguatge perquè l'obra semblés d'una sola mà.

No se sap quina mena de relació o d'amistat hi havia entre Ramon Boldú i Ferran Patxot, a banda d'una evident afinitat de creences religioses. Un detall, però, que cal considerar és que eren d'una edat similar —Boldú tres anys més jove que Patxot— i que tots dos havien estudiat a la Universitat de Cervera, on segurament van coincidir.

3. La col·laboració d'ambdós autors continuà en les altres novel·les de la trilogia i s'ha posat èmfasi en el fet que, a *Mi claustro*, la història de Sor Marta té un paral·lisme evident amb alguns trets biogràfics del mateix Patxot: els noms dels cinc germans de la monja morts de poca edat coincideixen amb els dels cinc fills que perdé Patxot quan eren, encara, molt menuts. Ara bé, comparant-ho amb el primer llibre, els trets de caire novel·lesc comencen a minvar en aquesta segona part i gairebé desapareixen en la tercera (*Las delicias del claustro*). La qual cosa podria indicar una participació creixent de Ramon Boldú. Cal tenir en compte, d'altra banda, que la tercera novel·la esdevé una documentada crònica de l'ascetisme religiós.

Aquests arguments encara es poden arrodonir amb consideracions d'altra mena i apuntalar-se en la solvència moral i humana de dos dels protagonistes: Ramon Boldú, de qui s'han apuntat breus referències biogràfiques, i el franciscà italià Marcellino da Civezza.

Nascut el 1822, a Civezza, a la Ligúria, Marcellino da Civezza fou una de les figures més importants del franciscanisme italià del XIX i un dels erudits més notoris de l'orde. N'esdevingué cronista i historiador general i de la seva obra cal destriar *Storia universale delle Missioni francescane* (1857-1881), *Saggio di bibliografia geografica, storica, etnografica, sanfrancescana* (1879) i *Le Missioni Franciscane in Palestina* (1892). El 1876, mentre treballava en l'estudi sobre les missions franciscanes, passà un mes i escaig a Barcelona. A «Revista Franciscana», Joan Bartomeus ho comentava com un esdeveniment d'importància: «Ha llegado a nuestra capital, proveniente de Florencia y París, el cronista general de las misiones de la Orden franciscana, autor de varias obras muy notables, entre otras, de la "Historia universal de las misiones franciscanas", de la que lleva publicados ya cinco abultados volúmenes, y para cuya terminación ha sido facultado por el Rmo. Padre General de la Orden Fr. Bernardino de Portogruaro para recorrer las principales bibliotecas y los más acreditados archivos»²⁰. Quan deixà Barcelona per visitar altres indrets de la geografia peninsular, publicà una crida en forma de carta oberta a «Revista Franciscana» per demanar que tots els religiosos que tinguessin accés a cròniques o a documents referits al seu treball d'investigació els fessin

arribar al «P. Buldú, provincial de Catalunya, que reside en Barcelona, calle de Elisabets, núm. 3, quien me ha prestado cuantos auxilios ha podido en los estudios e investigaciones que hasta el presente he practicado en la península española»²¹.

Sense un fons de veritat en tot aquest problema (la participació de Ramon Boldú en la trilogia narrativa *Las ruinas de mi convento*), de cap manera no s'hagués produït la intervenció d'un religiós tan notori com Marcellino da Civezza, ni tampoc l'editor de la novella s'hagués vist obligat a fer mans i mànegues per justificar-ne la publicació anònima i, molt menys encara, Ferran Patxot s'hagués avingut a deixar sense signar l'obra que havia de donar-li una important rendibilitat econòmica. Ramon Boldú hi posà l'experiència viscuda, el document biogràfic i una primera redacció dels fets. Sobre el canemàs d'aquest material viscut, i aprofitant tot allò que podia del material escrit, Ferran Patxot va bastir el tram de la novella. Ramon Boldú era un religiós i no podia publicar una novella. Per un altre costat, el manuscrit, segons el testimoni de Víctor Gerbhardt, era ple d'errades. Segurament no devia ser cap meravella i necessitava el concurs i la intervenció d'un professional de la literatura, Ferran Patxot.

Notes

1. El nom sencer és *Los héroes y las grandezas de la tierra. Anales del mundo, formaciones, revoluciones y guerras de todos los imperios, desde la creación hasta nuestros días*. Imprenta de Cervantes a cargo de A. Sierra. Barcelona, 1854-56.

2. Joan Torrent i Fàbregas, *Un famoso libro guixolense «Las ruinas de mi convento». El misterio de su paternidad literaria*. «Àncora» (1-VIII-1965).

3. Hi ha una confusió de detall en el primer cognom de Ramón Boldú. Pràcticament tota la seva obra va signada a nom de Buldú i, així mateix, té l'entrada a la *Gran Enciclopèdia Catalana*. El cognom correcte, però, és Boldú, com consta en la seva partida de baptisme i en el *Llibre de filiacions*, de l'orde. La conversió de la «o» en «u» és un cas clar d'alternances fonètiques a causa de les varietats dialectals.

4. La traducció alemanya, en la qual no figura el nom del traductor, fou publicada a Münster, Druck und Verlag der Theissing'schen Buchhandlung, 1852.

5. Traducció de M. Leon Bessy i publicada per Ch. Douniol, libraire-éditeur (Imp. de Beau a Saint Germain-en-Laye). París, 1857.

6. Traducció d'Antofilo Filalete, publicada a Milano, Tip. de Zaccaria Brasca, 1857.

7. Jaume Collell, *Memories d'un noy de Vich*. Gazeta Montanyesa. Vich, 1908, pp. 87-89.

8. Joan Torrent i Fàbregas, *Dos maestros en Gay Saber recuerdan su primera lectura de «Las ruinas de mi convento»*. «Àncora» (1-VIII-1965).

9. Nota de l'editor, *Advertencias*, a continuació del pròleg de l'autor. *Las ruinas de mi convento*. Imprenta de Luis Tasso. Barcelona, 1851.

10. Nota de l'editor a *Las Ruinas de mi convento seguidas de Mi Claustro*, por Sor Adela. Imprenta de Luis Tasso. Barcelona, 1856.

11. *Las Ruinas de mi convento, Mi Claustro por Sor Adela i Las delicias del claustro y mis últimos momentos en su seno* (Cap. XLII de la tercera novel·la). Imprenta Cervantes, 1858.

12. Morí el 3 d'agost de 1859, a conseqüència d'un accident casolà, fruit d'una caiguda per les escales de casa seva.

13. El nom de Ferran Patxot no figurà en el «Registre de la Propietat Literària» com a autor de *Las Ruinas de mi convento*, fins a l'edició de 1871, és a dir, dotze anys després de la seva mort. Aquest és un dels arguments que esmenta Atanasio López a *¿Quién es el verdadero autor de «Las Ruinas de mi convento»*, «Archivo Ibero Americano» I / 1914, pp. 394-404.

14. Vegeu l'apartat *La muerte de Fernando Patxot en los periódicos de la época. «Áncora»* (I-VIII-1965).

15. *Suor Adele e il suo monastero*. Arturo Venturi, Editori. Firenze, 1893.

16. Vegeu el pròleg de Marcellino da Civezza, *Al cortese lettore*, dins *Suor Adele e il suo monastero*, *Op. cit.*.

17. Jaume Collell, «*Suum cuique*». *Notas sobre el autor de «Las Ruinas de mi convento»*. «Revista Franciscana», 1916, pp. 284-287.

18. Atanasio López, *¿Quién es el verdadero autor de «Las Ruinas de mi convento»?* «Archivo Ibero Americano» I / 1914, pp. 394-404.

19. Jaume Collell, «*Suum cuique*»... *Op. cit.*

20. Joan Bartomeus, «Revista Franciscana», n. 44, agost de 1876.

21. «Revista Franciscana», n. 46, octubre de 1876.